

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускага мовазнаўства

Г.А. Арцямёнак

УВОДЗІНЫ Ў МОВАЗНАЎСТВА

Метадычныя рэкамендацыі

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2016*

УДК 81(075.8)
ББК 81я73
А88

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
Пратакол № 3 ад 19.02.2016 г.

Аўтар: загадчык кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Г.А. Арцямёнак

Р э ц э н з е н т :
дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
ВДУ імя П.М. Машэрава,
кандыдат філалагічных навук *Г.М. Дзеравяга*

Арцямёнак, Г.А.

А88 Уводзіны ў мовазнаўства : метадычныя рэкамендацыі /
Г.А. Арцямёнак. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2016. –
45 с.

Метадычныя рэкамендацыі прызначаны для студэнтаў дзённай формы навучання спецыяльнасці “Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць)”. Змяшчаюць асноўныя і найбольш цяжкія для засваення тэмы курса, прыклады тэставых заданняў, пытанні да экзамену, спіс рэкамендаванай літаратуры.

УДК 81(075.8)
ББК 81я73

© Арцямёнак Г.А., 2016
© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2016

ЗМЕСТ

Прадмова	4
1 Мовазнаўства як навука, яе прадмет і задачы	6
2 Сутнасць мовы. Мова і маўленне	8
3 Функцыі мовы	9
4 Сістэма і структура мовы	10
5 Знакавая прырода мовы	13
6 Мова і мысленне	14
7 Паходжанне мовы	16
8 Фанема як адзінка мовы	17
9 Граматычныя значэнні, формы і катэгорыі	20
Узоры тэставых заданняў	23
Пытанні да экзамену	39
Узоры практычных заданняў да экзамену	41
Спіс рэкамендаванай літаратуры	43

ПРАДМОВА

Курс “Уводзіны ў мовазнаўства” служыць стварэнню агульнатэарэтычнай метадалагічнай базы, неабходнай для фарміравання шырокага філалагічнага кругагляду і прафесійных лінгвістычных ведаў, уменняў і навыкаў студэнтаў. У якасці першай вучэбнай дысцыпліны агульналінгвістычнага цыкла гэты прадмет з’яўляецца асновай вывучэння прыватнага мовазнаўства – фанетыкі, лексікалогіі, граматыкі, гісторыі беларускай мовы, беларускай дыялекталогіі, стылістыкі і культуры беларускага маўлення, стараславянскай мовы, замежных моў. Курс “Уводзіны ў мовазнаўства” цесна звязаны з пазнейшым па парадку вывучэння студэнтамі курсам “Агульнае мовазнаўства”, разам з якім складае адзіны комплекс дысцыплін па агульнай тэорыі мовы.

Праблемы, якія разглядаюцца ў курсе, грунтуюцца на матэрыялістычным і дыялектычным падыходзе да мовы як асобай грамадскай з’явы, па сваім паходжанні і функцыянальнай сутнасці непарыўна звязанай з чалавечым грамадствам – тварцом і носьбітам мовы. Курс “Уводзіны ў мовазнаўства” фарміруе ў студэнта навуковае ўяўленне пра асноўныя характарыстыкі сістэмы мовы і механізм яе функцыянавання, вучыць правільна карыстацца лінгвістычнай тэрміналогіяй, выпрацоўвае ўменне прымяняць апрабаваныя метады лінгвістычнага аналізу, дае агульныя звесткі пра класіфікацыю моў у сувязі з гісторыяй і культурай народаў, паказвае асаблівасці выкарыстання мовы ў розных сферах дзейнасці чалавека, знаёміць з узаемадзеяннем моў і заканамернасцямі іх развіцця. Асаблівая ўвага ў гэтым курсе ўдзяляецца супастаўленню матэрыялу дзвюх асноўных моў на тэрыторыі Беларусі – беларускай і рускай, важным таксама з’яўляецца выкарыстанне фактаў замежных моў, якія вывучаюцца студэнтамі.

Курс “Уводзіны ў мовазнаўства” складаецца з цыкла лекцый і цыкла практычных заняткаў. Лекцыі маюць у асноўным праблемны характар і накіраваны на выпрацоўку ў студэнтаў самастойнага навуковага мыслення. Практычныя скіраваны на фарміраванне навыкаў творчага аналізу моўнага матэрыялу і лінгвістычнай літаратуры.

Асноўная *мэта* выкладання дысцыпліны – стварыць метадалагічную базу, неабходную для фарміравання прафесійных лінгвістычных ведаў студэнтаў-філолагаў, увесці іх у кола цэнтральных праблем мовазнаўчай навукі, падрыхтаваць да больш свядомага, асэнсаванага ўспрымання іншых лінгвістычных дысцыплін.

Задачы вывучэння дысцыпліны наступныя:

- знаёмства з навуковымі ўяўленнямі пра асноўныя з’явы, якія характарызуюць сістэму мовы і механізм яе функцыянавання;
- набыццё навыкаў правільнага карыстання найважнейшымі лінгвістычнымі тэрмінамі і паняццямі;
- атрыманне першапачатковых звестак пра класіфікацыю моў у сувязі з гісторыяй і культурай народаў;
- выпрацоўка практычных навыкаў аналізу лінгвістычнага матэрыялу на розных моўных узроўнях – фанетычным, лексічным, граматычным;
- паказ асаблівасцей выкарыстання мовы ў розных сферах дзейнасці чалавека і грамадства;
- агульнае знаёмства з узаемадзеяннем моў і гістарычнымі заканамернасцямі іх развіцця.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен **ведаць:**

- сучасную структуру навукі пра мову як грамадскую з’яву;
- суадносіны паняццяў “мова” і “маўленне”;
- асноўныя функцыі мовы;
- законы ўзаемадзеяння мовы і мыслення, мовы і грамадства;
- спецыфіку мовы як знакавай сістэмы;
- заканамернасці гістарычнага развіцця моў;
- генеалагічную і тыпалагічную класіфікацыі моў;
- узроўні сістэмы мовы і іх асноўныя характарыстыкі;
- асаблівасці функцыянавання моў у вуснай і пісьмовай сферы.

Студэнт павінен **умець:**

- вызначаць месца кожнай канкрэтнай мовы з прапанаванага пераліку ў генеалагічнай класіфікацыі моў свету;
- карыстацца фанетычнай транскрыпцыяй у дачыненні да беларускай і рускай моў;
- устанаўліваць гукі па іх артыкуляцыйных прыметах;
- вызначаць ступень гучнасці гукаў і ў адпаведнасці з гэтым падзяляць словы на склады, распазнаваць тыпы складоў;
- знаходзіць розныя віды фанетычных змен у вусным маўленні;
- выяўляць віды гукавой асіміляцыі і даваць яе характарыстыку;
- раскрываць сутнасць вывучаных моўных з’яў на моўных прыкладах;
- свабодна карыстацца засвоеным тэрміналагічным апаратам;
- правільна прымяняць асноўныя метады моўнага аналізу;
- творча аналізаваць лінгвістычную літаратуру.

1 МОВАЗНАЎСТВА ЯК НАВУКА, ЯЕ ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ

Мовазнаўства – навука пра мову як найважнейшы сродак чалавечых зносін. Другая назва гэтай навукі – **лінгвістыка** (ад лац. *lingua* мова). Мову можна вывучаць з практычнымі мэтамі і ў тэарэтычным, навуковым плане. **Практычнае** вывучэнне ставіць задачай авалодаць чытаннем і пісьмом на роднай або замежнай мове, падтрымліваць вусныя і пісьмовыя зносіны ў грамадстве. Людзей, якія валодаюць некалькімі мовамі практычна, называюць **паліглотамі** (гр. *poly* многа, *glotta* мова). Пры **тэарэтычным** вывучэнні ставіцца мэта разгледзець, устанавіць асноўныя заканамернасці ўзнікнення, развіцця, функцыянавання мовы. Чалавек, які вывучае мову тэарэтычна, – **мовазнавец**, або **лінгвіст**. Тэарэтычнае і практычнае вывучэнне мовы неабходна адрозніваць, але разам з тым яны цесна ўзаемазвязаны. Тэарэтычнае вывучэнне заўсёды абапіраецца на практычнае веданне мовы. Чым большую колькасць фактычнага матэрыялу з розных моў выкарыстоўвае лінгвіст, тым цікавейшая яго праца, тым большыя магчымасці ён мае для тэарэтычных адкрыццяў. У сваю чаргу тэарэтычнае мовазнаўства дапамагае рацыянальна спланаваць практычнае вывучэнне пэўнай мовы, дасягнуць эфектыўных вынікаў. Вылучаецца таксама **прыкладное** мовазнаўства, якое займаецца пытаннямі выкарыстання мовазнаўчай тэорыі на практыцы: пры стварэнні слоўнікаў, пісьменнасцей, алфавітаў, удасканаленні правапісу, распрацоўцы тэрміналогіі, дэшыфроўцы, а таксама пры аўтаматычнай апрацоўцы тэксту, машынным перакладзе, стварэнні разнастайных камп'ютарных праграм, інфармацыйных баз, карпусоў тэкстаў і г. д.

Тэарэтычнае мовазнаўства традыцыйна падзяляецца на апісальнае і гістарычнае. **Апісальнае (сінхроннае)** даследуе заканамернасці, якія існуюць у мове на нейкім адным этапе яе развіцця, часцей – на сучасным. **Гістарычнае (дыяхроннае)** разглядае сувязі паміж моўнымі з'явамі на працягу гісторыі мовы, развіццё моўных з'яў. Калі аб'ектам гістарычнага вывучэння з'яўляецца група роднасных моў, то мовазнаўства называюць **параўнальна-гістарычным**.

Мовазнаўства бывае прыватнае і агульнае. **Прыватнае** займаецца вывучэннем асобнай мовы ці групы роднасных моў (мае шматлікія раздзелы, напрыклад, беларусістыка, русістыка, паланістыка, літуаністыка, славістыка, германістыка, балтыстыка, цюркалогія). **Агульнае** мовазнаўства – гэта вучэнне аб сутнасці мовы наогул, яе характэрных прыметах, паходжанні і развіцці, функцыянаванні ў чалавечым грамадстве ў якасці сродку зносін. Агульнае мовазнаўства даследуе заканамернасці, уласцівыя ўсім

мовам свету, характар праяўлення гэтых заканамернасцей у асобных мовах (параўн. з агульнай біялогіяй), займаецца перспектывамі мовы будучыні.

Найважнейшыя праблемы агульнага мовазнаўства:

1. Што такое мова? У чым яе сутнасць як прадмета мовазнаўства?
2. Як можна вывучаць мову, з дапамогай якіх метадаў?
3. Якая будова самой навукі пра мову, якія раздзелы і на якой падставе ў ёй вылучаюцца?
4. Якое месца займае мовазнаўства ў сістэме іншых навук, грамадская гэта навука ці прыродазнаўчая?
5. Як забяспечыць максімальна эфектыўны кантакт ЭВМ і чалавека?
6. Колькі моў на свеце і што лічыць асобнай мовай?

Мовазнаўства ўзнікла яшчэ ў глыбокай старажытнасці, у V – IV стст. да н. э. у Індыі і Грэцыі, але доўгі час існавала ў рамках іншых навук – філасофіі, логікі, **філалогіі** (гр. *phileo* люблю, *logos* слова) – комплекснай навукі, што вывучае пісьмовыя помнікі, тэксты, па якіх можна апісаць мову і культуру пэўнага народа. У першай чвэрці XIX стагоддзя мовазнаўства вылучылася ў самастойную навуку са сваім прадметам і задачамі. Праблематыка мовазнаўства ўвесь час паглыбляецца і ўзбагачаецца, аднак **праблема сутнасці мовы** застаецца асноўнай, паколькі: 1) ад яе вырашэння залежыць існаванне і змест самой лінгвістычнай навукі, 2) ад яе ў многім залежыць паспяховае вырашэнне астатніх праблем.

Элементарны курс агульнага мовазнаўства называецца **ўводзіны ў мовазнаўства** (дакладней: уводзіны ў агульнае мовазнаўства). Гэты курс знаёміць з асноўнымі праблемамі, паняццямі, тэрмінамі мовазнаўства, з’яўляецца базай для вывучэння іншых дысцыплін лінгвістычнага цыкла.

Пытанні і заданні:

1. У чым заключаецца грамадская, сацыяльная роля мовазнаўчай навукі?
2. Пакажыце на канкрэтных прыкладах узаемасувязь тэарэтычных і практычных аспектаў мовазнаўства.
3. Якія, на ваш погляд, напрамкі прыкладнога мовазнаўства выяўляюць найбольшую актуальнасць у цяперашні час?
4. У чым розніца апісальнага і гістарычнага падыходу пры аналізе моўных адзінак. Прывядзіце ілюстрацыі.
5. Чаму агульнае мовазнаўства называюць філасофіяй мовы?
6. Якія праблемы агульнага мовазнаўства ўяўляюцца вам найбольш значнымі на сённяшні дзень?

2 СУТНАСЦЬ МОВЫ. МОВА І МАЎЛЕННЕ

Сучаснае тэарэтычнае мовазнаўства выразна размяжоўвае гэтыя два паняцці. Тэрмінам “мова” абазначаецца найважнейшы сродак зносін людзей, набор, інвентар знакавых адзінак і правіл іх выкарыстання. Тэрмін “маўленне” называе спецыфічны від чалавечай дзейнасці, канкрэтны працэс гаварэння ў гукавой або пісьмовай форме і яго вынік – тэкст. Мова і маўленне непарыўна звязаны. Можна сказаць, што мова – гэта своеасаблівы код, які рэалізуецца ў маўленні і толькі такім чынам можа выканаць сваё асноўнае сацыяльнае прызначэнне – быць сродкам зносін. Адпаведна маўленне выступае як прымяненне, функцыянаванне мовы, яе ўвасабленне ў бясконцым мностве разнастайных тэкстаў.

Вядомы беларускі і рускі мовазнавец Ц.П. Ломцеў адзначаў: “Мова ўяўляе сабой такую сутнасць, спосабам існавання і праяўлення якой з’яўляецца маўленне. Мова як сутнасць знаходзіць сваё праяўленне ў маўленні. Мова пазнаецца шляхам аналізу, маўленне – шляхам успрымання і разумення”. Выдатны нямецкі лінгвіст В. Гумбальт лічыў, што “толькі ў маўленні індывіда мова дасягае сваёй канчатковай акрэсленасці”.

Параўнайце тэрміналагічнае размежаванне азначаных паняццяў у розных еўрапейскіх мовах:

белар.	<i>мова</i>	<i>маўленне</i>
руск.	<i>язык</i>	<i>речь</i>
польск.	<i>język</i>	<i>mowa</i>
англ.	<i>language</i>	<i>speech</i>
ням.	<i>Sprache</i>	<i>Rede</i>
франц.	<i>langue</i>	<i>parole</i>
ісп.	<i>lengua</i>	<i>habla</i>

Асноўныя адрознівальныя прыкметы мовы (указаны першымі) і маўлення наступныя:

- 1) ідэальнасць – матэрыяльнасць,
- 2) сацыяльнасць – індывідуальнасць,
- 3) іерархічнасць – лінейнасць,
- 4) абстрактнасць – канкрэтнасць,
- 5) узнаўляльнасць – непаўторнасць,
- 6) стабільнасць – зменлівасць,
- 7) канечнасць – бясконцасць,
- 8) аб’ектыўнасць – суб’ектыўнасць,
- 9) абавязковасць – адвольнасць.

Адзінкі мовы як тыпавыя, абстрактныя рэалізуюцца ў адзінках маўлення – канкрэтных, варыятыўных (фанема – гук, лексема – словаформа, марфема – морф, сказ – выказванне).

Ідэя прынцыповага размежавання мовы і маўлення была выказана В. Гумбальтам, а грунтоўная тэарэтычная распрацоўка праблемы належыць выдатнаму швейцарскаму лінгвісту Ф. дэ Сасюру.

Пытанні і заданні:

1. У чым, на вашу думку, заключаецца грамадская, сацыяльная сутнасць мовы?

2. В. Гумбальт назваў мову “вялікім сродкам пераўтварэння суб’ектыўнага ў аб’ектыўнае”. Пракаменціруйце гэта выказванне.

3. Як вы разумееце словы Ф. дэ Сасюра: “Мова адначасова і прылада і прадукт маўлення”.

4. Ці правільна з навуковага пункту гледжання ўжыты тэрмін “мова” ў сказе “У мове вучня сустракаюцца памылкі”.

3 ФУНКЦЫІ МОВЫ

Сацыяльнае прызначэнне мовы праяўляецца ў яе функцыях, галоўнымі з якіх традыцыйна лічацца дзве – камунікатыўная і кагнітыўная.

Камунікатыўная функцыя заключаецца ў тым, што мова служыць найважнейшым сродкам чалавечых зносін (камунікацыі). Звычайная форма гукавой мовы – дыялог, які прадугледжвае ўзаемаразуменне і магчымасць абмену інфармацыяй паміж суразмоўцамі. У грамадстве выкарыстоўваюцца і іншыя сродкі камунікацыі (жэсты, міміка, смех, плач, маўчанне і г. д.), аднак яны займаюць падпарадкаванае становішча, адыгрываюць другарадную, дапаможную ролю ў параўнанні з мовай.

Кагнітыўная (пазнавальная, мысліцельная) функцыя рэалізуе ўласцівасць мовы фарміраваць і выражаць думкі людзей. “Утваральным органам думкі” назваў мову В. Гумбальт. Важна падкрэсліць, што станаўленне і развіццё абстрактнага мыслення чалавека звязана менавіта са здольнасцю мовы да абагульнення, г. зн. здольнасцю называць не толькі адзінкавыя прадметы і з’явы, а іх цэлыя класы (напрыклад, слова “кніга” абазначае не толькі якуюсьці адну кнігу, а ўсе аналагічныя прадметы і адпаведнае паняцце). Мова таксама прыкметна ўплывае на ўспрыманне і пазнанне чалавекам навакольнага свету, пэўным чынам фарміруе ў свядомасці агульную карціну быцця.

Дзве цэнтральныя функцыі мовы не могуць існаваць паасобку, іх непарыўнае адзінства дазваляе захоўваць і перадаваць наступным пакаленням багаты гісторыка-культурны вопыт чалавецтва.

На базе асноўных вылучаюцца і іншыя, больш вузкія функцыі мовы. Так, сусветна вядомы мовазнавец і літаратуразнавец Р.В. Якабсон называе яшчэ наступныя: *экспрэсіўная* (функцыя выражэння пачуццяў і эмоцый), *апелятыўная* (функцыя ўздзеяння на другога чалавека, яго паводзіны, псіхіку), *фатычная* (функцыя ўстанаўлення і падтрымання кантакту), *метамоўная* (функцыя даследавання, апісання і тлумачэння самой мовы), *паэтычная* (функцыя слоўнага мастацтва, эстэтычная), *магічная* (заклінальная, функцыя ўздзеяння на адсутнюю асобу або неадушаўлены прадмет). Некаторыя вучоныя налічваюць звыш 25 функцый мовы і яе адзінак.

Пытанні і заданні:

1. Праілюструйце дзеянне ўсіх указаных вышэй функцый мовы на канкрэтных прыкладах. Якія моўныя сродкі выкарыстоўваюцца пераважна для рэалізацыі той ці іншай функцыі?

2. Паразважайце аб тым, у якой ступені названыя функцыі могуць рэалізавацца ў сферы нямоўных сродкаў камунікацыі.

3. Чаму, на ваш погляд, нямецкі філосаф К. Маркс назваў мову “непасрэднай рэчаіснасцю думкі”? На якой функцыі мовы акцэнтуюць увагу гэта фармулёўка?

4. Дзеянне якіх функцый мовы праявілася ў наступным дыялогу Васіля і Ганны з рамана І. Мележа “Людзі на балоце”?

– *Кажуць, землю нанаво перарэзваць будуць!*

– *Аге ж, і я чула. Жанкі на выгане гаварылі...*

– *Добра б. А то некаторыя – расселіся, як паны. Усё лепшае пахапалі!..*

– *Мабуць, праўду кажучь. Парадкі цяпер такія, што могуць перадзяліць на справядлівасці.*

– *Корч які кавалак адхапіў! Каля цагельні!.. А другім – дак пясок ці балото!*

– *Зямлі мало, душацца людзі...*

4 СІСТЭМА І СТРУКТУРА МОВЫ

Кожная мова мае сваю ўнутраную будову, расчляняецца на састаўныя часткі, элементы, адзінкі, пэўным чынам арганізаваныя і ўзаемазвязаныя. Упарадкаваная сукупнасць моўных элементаў, якія звязаны паміж сабой і складаюць адзінае цэлае, называецца *сістэмай* мовы. У сістэме ўласціваасці кожнага элемента залежаць ад наяўнасці і ўласціваасцей іншых элементаў, а таму могуць быць вызначаны толькі з улікам усіх сістэмных узаемаадносін і супрацьпастаўленняў,

у якія ўступае гэты элемент (моўная адзінка, катэгорыя, узровень). Так, множны лік у сучаснай беларускай мове супрацьпастаўлены адзіночнаму і азначае “больш чым адзін”, множны лік у сучаснай славенскай мове супрацьпастаўлены адзіночнаму і парнаму і азначае “больш чым два”. Слова не можа быць, напрыклад, сінонімам ці антонімам само па сабе, ізалявана, яно атрымлівае такую характарыстыку па адносінах да іншых слоў у сістэме. Поўныя, развітыя сказы вылучаюцца толькі таму, што ёсць няпоўныя, неразвітыя і наадварот. Вытворным слова можна назваць толькі пры наяўнасці аднакарэннага ўтваральнага і г. д.

Змены ў адным элеменце моўнай сістэмы абавязкова адбываюцца на іншых элементах. Страта старажытных рэдукаваных гукаў [ъ], [ь] у слабай пазіцыі і іх ператварэнне ў [o], [a] у моцнай пазіцыі выклікала шматлікія новыя з’явы ў беларускай фанетыцы і марфалогіі: бегласць галосных, асіміляцыю і дысіміляцыю зычных, зацвярдзенне губных, узнікненне прыстаўных галосных і падоўжаных зычных, спрашчэнне і перараскладанне марфемнай структуры шэрага слоў. Выхад з ужытку старога прыметніка *галь* ‘чорны’ пацягнуў за сабой ператварэнне спрадвечна суфіксальнага назоўніка *галька* ‘птушка з чорным апярэннем’ у нематываваную, непадзельную назву (аналагічна *конь* ‘мяжа, рубаж’ і *закон*, *столь* ‘tron’ і *сталіца*).

Сукупнасць адносін і сувязей паміж моўнымі элементамі ў сістэме называецца **структурай** мовы. Структура ёсць неад’емная прыналежнасць сістэмы, яе ўнутраная арганізацыя. Існуюць тры асноўныя тыпы адносін паміж моўнымі адзінкамі ў сістэме.

Парадыгматычныя адносіны – гэта адносіны выбару, супрацьпастаўлення, узаемазамены, заснаваныя на падабенстве моўных адзінак. У такія адносіны ўступаюць аднатыпныя марфемы (напрыклад, прыстаўкі *вы-*, *за-*, *на-*, *па-*, *пад-*, *пры-*, *у-*, кожная з якіх здольна ўтварыць новае слова ад дзеясловаў *ехаць*, *ісці*, *ляцець* і інш.), склонавыя формы іменнай часціны мовы, прамыя і пераносныя значэнні слова, члены сінанімічнага рада і г. д.

Сінтагматычныя адносіны – гэта адносіны спалучальнасці, паслядоўнасці, сумежнасці, заснаваныя на лінейным суседстве моўных адзінак у тэксце. У такія адносіны ўступаюць сумежныя гукі, склады ці марфемы ў слове (*г-а-р-а*, *ча-ла-век*, *па-дарож-н-ік-і*), граматычна звязаныя члены сказа, часткі складаных сказаў.

Іерархічныя адносіны – гэта адносіны падпарадкаванасці, заснаваныя на ўваходжанні больш простых моўных адзінак у састаў больш складаных (фанемы ўваходзяць у марфемы, марфемы – у словы, словы – у сказы). У такія адносіны ўступаюць адзінкі розных узроўняў (ярусаў) моўнай сістэмы. Унутраная будова мовы ў цэлым можа быць прадстаўлена як узроўневая (іерархічная) арганізацыя:

Сінтаксіс-----узровень сказаў
Лексіка-----узровень слоў
Марфалогія-----узровень марфем
Фаналогія-----узровень фанем

На кожным ярусе (узроўні) паміж адзінкамі магчымы толькі парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны, паміж адзінкамі розных ярусаў – толькі іерархічныя адносіны.

Вялікі ўклад у разуменне мовы як сістэмы ўнеслі выдатныя мовазнаўцы І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ і П.Ф. Фартунатаў. Разгорнутае вучэнне пра сістэму і структуру мовы стварыў Ф. дэ Сасюр.

Пытанні і заданні:

1. З якімі адзінкамі ўступаюць у парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны наступныя адзінкі мовы і маўлення: гукі *у, ы, к, т, ь*, марфемы *най-, з-* (прыстаўкі), *-ат-, -іва-* (суфіксы), *-ой* (канчатак), словы *гуляць, крывіць, асіміляцыя, тэлевізар, добры, фрыкатыўны*, сказ “*Развіднела*”? Праілюструйце прыкладамі.

2. Пастаўце патрэбную словаформу на месца шматкроп’я ў сказе “Едучы праз двор, грузавік ледзь не зачапіў ... прывезеных учора дошак”. Чым вы будзеце кіравацца ў сваім выбары?

3. Карыстаючыся прыведзенымі ніжэй марфемамі, утварыце ўсе магчымыя словы ў сучаснай беларускай мове. Ад чаго залежыць магчымасць ці немагчымасць той ці іншай камбінацыі? Якія адносіны існуюць паміж гэтымі марфемамі?

Да-, за-, пад-, вы-, -акон-, -галоў-, -гук-, -нос-, -гон-, -стаў-, -ак-, -оў-, -к-, -н-, -шчык-, -ы-, -а-.

4. У рамане У. Караткевіча “Чорны замак Альшанскі” галоўны герой разгадвае зашыфраваны на старажытным пергаменце тэкст. Якім чынам улічваюцца пры дэшыфроўцы сінтагматычныя ўласцівасці моўных адзінак?

5. Вядома, што ў мове ёруба (ужываецца на тэрыторыі Нігерыі) адсутнічаюць формы множнага ліку. Што можна сказаць пра формы адзіночнага ліку ў гэтай мове?

6. Пракаменціруйце наступнае выказванне В. Гумбальта: “Мову можна параўнаць з шырокай тканінай, у якой кожная нітка больш ці менш прыкметна пераплецена з усімі іншымі. Карыстаючыся мовай у якіх бы там ні было адносінах, чалавек заўсёды кранае толькі адну частку гэтай вялікай тканіны, але так, як быццам бы ў тую ж хвіліну ён меў перад вачыма ўсё, з чым частка гэта знаходзіцца ў непазбежнай сувязі і ва ўнутранай гармоніі”.

7. Якім чынам сістэмнасць мовы праяўляецца ў арфаэпіі і арфаграфіі? Прывядзіце прыклады.

8. Чаму, на вашу думку, мову адносяць да “няжорсткіх” сістэм?

5 ЗНАКАВАЯ ПРЫРОДА МОВЫ

Навакольная рэчаіснасць успрымаецца чалавекам не толькі непасрэдна, але і ў вялікай ступені з дапамогай разнастайных знакаў. У адносінах паміж людзьмі знакі адыгрываюць першаступенную ролю. **Знак** – гэта любы матэрыяльны прадмет (з’ява), які абазначае сабой іншы прадмет ці з’яву і выступае ў функцыі своеасаблівага прадстаўніка, заменніка гэтага прадмета ці з’явы. Нас акружае безліч знакаў: званок будзільніка, агні святлафора, узнятая рука на ўроку, білет на цягнік, цыферблат гадзінніка, паказанні тэрмометра, сцяг над будынкам, званок тэлефона, грашовыя купюры, жэтон у гардэробе, поцёск рукі, падміргванне і г. д. Існуюць цэласныя разгалінаваныя сістэмы знакаў: дарожная сігналізацыя, азбука Морзэ, матэматычныя сімвалы, ноты, знакі вайсковых адрозненняў. Знакі дазваляюць чалавеку выходзіць за межы пачуццёвага ўспрымання і служаць матэрыяльнай апорай абстрактнага мыслення, развіваюць яго. З дапамогай знакаў людзі часта перадаюць інфармацыю аб прадметах, якія ў момант зносін адсутнічаюць.

Для таго каб той ці іншы прадмет мог лічыцца знакам, ён павінен мець тры абавязковыя ўласцівасці: 1) значэнне, сэнс; 2) матэрыяльнае выражэнне, даступнае органам пачуццяў; 3) умоўную (не натуральную, не прыродную) сувязь паміж значэннем і матэрыяльным выражэннем. Так, дым не можа лічыцца знакам агню, а шум кропель знакам дажджу, бо ў гэтых выпадках не рэалізуецца трэцяя абавязковая ўласцівасць знака. Сэнсавая “нагрузка” знакаў грунтуецца не на іх прыродных якасцях, а на сацыяльнай дамоўленасці, свядомай або стыхійнай.

Мова па сваёй унутранай прыродзе, механізме функцыянавання з’яўляецца знакавай сістэмай. Разам з тым яна істотна адрозніваецца ад іншых знакавых сістэм, бо не ствараецца кімсьці свядома, а ўзнікае стыхійна ў працэсе станаўлення чалавека і грамадства, перадаецца з пакалення ў пакаленне, пастаянна развіваецца, але не дапускае адвольных змен. Моўныя знакі вылучаюцца шматлікасцю і разнастайнасцю, значнай устойлівасцю. Да іх адносяцца двухбаковыя адзінкі мовы, г. зн. тыя, якія валодаюць значэннем і матэрыяльным выражэннем (гучаннем або напісаннем): марфема, слова, словазлучэнне, сказ. Гукі (фанемы), склады, а таксама літары моўнымі знакамі не з’яўляюцца, бо не маюць значэння. Яны служаць для пабудовы, адрознення і распазнавання знакавых адзінак мовы.

У найбольшай ступені паняццю моўнага знака адпавядае слова. Дом, стол, лес, кніга – усе падобныя адзінкі маюць 1) сэнс, 2) матэрыяльнае (гукавое або літарнае) выражэнне, 3) умоўную сувязь паміж першым і другім (звярніце ўвагу: у іншых мовах тыя ж

прадметы абазначаны іншымі комплексамі гукаў). Асноўная функцыя слова – намінацыйная (назыўная). Абазначаючы прадмет, слова выступае ў якасці яго эквівалента, “намесніка”, – сам жа прадмет можа знаходзіцца далёка па-за сітуацыяй зносін. Гэты фактар робіць мову надзвычай гнуткім і зручным сродкам абмену інфармацыяй.

Навука пра знакі носіць назву семіётыка, пра моўныя знакі – лінгвасеміётыка. Заснавальнікам семіётыкі з’яўляецца амерыканскі філосаф Ч. Пірс (1839 – 1914), лінгвасеміётыкі – Ф. дэ Сасюр.

Пытанні і заданні:

1. Як вы думаеце, чаму Ф. дэ Сасюр лічыў адвольнасць (умоўнасць) знака яго галоўнай уласцівасцю?

2. У чым, на ваш погляд, заключаецца камунікатыўнасць і сацыяльнасць моўных знакаў?

3. Ці можна ўстанавіць гукавое значэнне літар *p, c* безадносна да алфавіта канкрэтнай мовы? Як праяўляюцца ў гэтым выпадку сістэмныя ўласцівасці знакаў? Прывядзіце аналагічныя прыклады з іншымі моўнымі знакамі.

4. Падумаўце, ці могуць існаваць знакавыя сістэмы, што складаюцца з аднаго знака. Чаму?

5. Аб якой уласцівасці моўнага знака сведчыць наяўнасць у мове сінонімаў і амонімаў?

6. Знайдзіце слоўныя адпаведнікі нямоўным знакам у наступных сітуацыях. Чаму тут гэтым знакам аддаецца перавага перад словамі?

А) Студэнты ўстаюць, калі выкладчык заходзіць у аўдыторыю.

Б) Аўтамабіль, што стаіць каля пад’езда, працяжна сігналіць.

В) Чалавек, выходзячы з пакоя, моцна грукае дзвярамі.

Г) Перад тэлеперадачай з экрана гучыць адна і тая ж музычная “застаўка”.

Д) Чалавек носіць на лацкане пінжака значок з выявай “Пагоні”.

Е) У чалавека, які нешта робіць на праезджай частцы вуліцы, зверху на адзенне апранута ярка-аранжавая камізэлька.

Ж) Каля паста ДАІ на выездзе з горада стаіць міліцыянер з жазлом у руцэ.

6 МОВА І МЫСЛЕННЕ

Суадносіны мовы і мыслення, іх узаемадзеянне – адна з найбольш складаных і дыскусійных праблем агульнага мовазнаўства. Матэрыялістычны падыход да мовы грунтуецца на прызнанні адзінства мовы і мыслення, пры гэтым мысленне разумеецца як працэс мэтанакіраванага пазнання, актыўнага адлюстравання навакольнага свету. Мысленне выступае як бы сувязным звяном паміж мовай і знешняй рэчаіснасцю.

З'яўляючыся сродкам фарміравання і выражэння думак (рэалізуючы кагнітыўную функцыю), мова непарыўна і непасрэдна звязана з мысленнем. Ф. дэ Сасюр параўноўваў мову і мысленне з двума бакамі аднаго ліста паперы, якія немагчыма раздзяліць. Паводле слоў вучонага, мова – гэта “думка, арганізаваная ў гукавой матэрыі”. Вядомы нямецкі мовазнавец А. Шлейхер меркаваў, што мова і мысленне суадносяцца як форма і змест. Аднак атаясамліваць мову і мысленне, лічыць іх адной і той жа сутнасцю нельга.

Сучасная лінгвістыка трактуе сувязь мовы і мыслення парознаму. Першы пункт гледжання заключаецца ў тым, што мысленне чалавека можа ажыццяўляцца толькі на базе мовы і ў ніякай іншай форме не магчыма. Адзінкі мовы (слова, просты сказ, складаназалежны сказ) служаць асновай для ўстанаўлення форм абстрактнага мыслення (паняцце, суджэнне, заключэнне). Любая думка нараджаецца ў слоўнай “аправе”. Вялікі ўкраінскі і рускі мовазнавец, аўтар кнігі “Думка і мова” А.А. Патабня пісаў: “Мова ёсць сродак не выражаць ужо гатовую думку, а ствараць яе ... не адлюстраванне ўжо сфарміраванага светапогляду, складаючая яго дзейнасць”.

Другі пункт гледжання прызнае слоўнае (вербальнае) мысленне толькі адным з тыпаў чалавечага мыслення – хоць і найважнейшым, але не адзіным. Думкі людзей могуць выяўляцца не толькі ў абстрактна-лагічнай, але і ў наглядна-пачуццёвай (мысленне вобразамі ў мастакоў, кампазітараў і іншых творчых людзей, своеасаблівымі знакамі-асацыяцыямі ў шахматыстаў, матэматыкаў), а таксама ў практычна-дзейснай форме (вязанне на спіцах, кіраванне аўтамабілем). “Словы або мова, як яны пішуцца ці вымаўляюцца, не іграюць ніякай ролі ў маім механізме мыслення”, – сцвярджаў славуты фізік А. Эйнштэйн.

Відавочна, могуць існаваць розныя спосабы выражэння мысліцельнай дзейнасці чалавека (вербальныя і невербальныя), але важна падкрэсліць, што не існуе “чыстага”, ні ў чым не выражанага мыслення.

З дапамогай сваіх знакавых адзінак (слоў) мова пэўным чынам арганізуе нашы веды пра свет, расчляняе іх і замацоўвае ў свядомасці. Мова і мысленне (шырэ – свядомасць) узніклі адначасова ў працэсе станаўлення працоўнай дзейнасці чалавека і развіваюцца ў цеснай узаемасувязі. Моўнае, або слоўнае, мысленне з глыбокай старажытнасці і да нашых дзён з'яўляецца асноўнай, усеагульнай і ўніверсальнай формай мыслення людзей, адной з характэрных прымет і неад'емных уласцівасцей біялагічнага віду *homo sapiens*. Такой жа абавязковай, сутнаснай характарыстыкай чалавека разумнага з'яўляецца яго асноўны сродак камунікацыі – натуральная мова.

Пытанні і заданні:

1. Які пункт гледжання на суадносіны мовы і мыслення ўяўляецца вам найбольш абгрунтаваным? Што падказвае вам у гэтым плане ўласная мысліцельная і моўная дзейнасць?

2. Як вы разумееце выказванне выдатнага рускага лінгвіста Л.У. Шчэрбы: “Кожная думка як бы сядзіць пад каўпачком слова, і рух думкі наперад ёсць барацьба са словам”? З чым звязаны так званыя “мукі слова” ў паэтаў, пісьменнікаў, наогул творчых людзей?

3. Пракаменціруйце наступнае палажэнне А.А. Патабні: “Творчае жыццё жывапісца, скульптара, музыканта не выказваецца словам і вяршыцца без яго, хоць і прадугледжвае значную ступень развіцця, якая даецца толькі мовай”.

4. На якой падставе К. Маркс называў мову “практычнай, рэальнай свядомасцю” і сцвярджаў, што “ні думкі, ні мова не ўтвараюць самі па сабе асобнага царства ... яны – толькі *праявы* рэальнага жыцця”? Як, на ваш погляд, суадносяцца паняцці “мысленне” і “свядомасць”?

7 ПАХОДЖАННЕ МОВЫ

У антычным мовазнаўстве выявіліся два асноўныя падыходы да вырашэння праблемы паходжання мовы. Тэорыя “*фюсей*” (“па прыродзе”) адстойвала натуральны, прыродны шлях узнікнення мовы як заканамерны вынік біялагічнай эвалюцыі чалавека. Тэорыя “*тэсей*” (“па волі”) сцвярджала, што мова ўзнікла штучным шляхам, была кімсьці створана, “устапоўлена”. Гэтыя напрамкі ў відазмененым выглядзе фактычна існавалі да XIX ст. Паводле канцэпцыі Вільгельма Гумбальта, узнікненне мовы выклікана ўнутранымі патрэбамі чалавецтва. Мова “не толькі знешні сродак зносін людзей у грамадстве, але закладзена ў прыродзе саміх людзей і неабходна для развіцця іх духоўных сіл і ўтварэння светапогляду...”. У XIX ст. вельмі пашырыліся *зуканераймальная* і *выклічнікавая* тэорыі паходжання мовы. Важнае месца належала *працоўнай* тэорыі нямецкага вучонага Л. Нуарэ, згодна з якой мова ўзнікла для каардынацыі сумеснай працоўнай дзейнасці першабытных людзей.

Марксісцкая тэорыя паходжання мовы ў найбольш сканцэнтраваным выглядзе адлюстравалася ў вядомым фрагменце “Роля працы ў працэсе ператварэння малпы ў чалавека” (1876) з кнігі Ф. Энгельса “Дыялектыка прыроды”. Паводле гэтай тэорыі, станаўленне мовы, мыслення, самога чалавека і яго працоўнай дзейнасці, а таксама чалавечага грамадства – унутрана цэласны, непарыўны ў сваім адзінстве працэс, які працягваўся мільёны гадоў.

Калектыўная праца была галоўным стымулам фарміравання чалавека разумнага і яго мовы.

Асноўныя этапы **антрапагенезу** (станаўлення чалавека):
1) **аўстраланітэк** (чалавекападобная малпа з прамой паходкай);
2) **архантрап** (вырабляў прылады працы, умеў карыстацца агнём);
3) **неандэрталец** (ведаў падзел працы, пэўную грамадскую арганізацыю, валодаў першабытнымі формамі мыслення і мовы);
4) **неантрап** (чалавек сучасны, homo sapiens, сфарміраваўся каля 100 тысяч гадоў назад).

Пытанні і заданні:

1. Прачытайце ў падручніках пра асноўныя тэорыі паходжання мовы. Пастарайцеся вылучыць каштоўнае, слушнае ў гэтых тэорыях.
2. Чаму пытанне пра паходжанне мовы не можа быць вырашана аднымі толькі лінгвістамі?
3. Якімі рысамі мова чалавека адрозніваецца ад “мовы” жывёл?
4. Назавіце сацыяльныя і біялагічныя перадумовы ўзнікнення мыслення і мовы. Чаму толькі гукавая мова магла стаць паўнацэнным сродкам зносін першабытных людзей?

8 ФАНЕМА ЯК АДЗІНКА МОВЫ

Здольнасць маўленчага апарату чалавека ўтвараць гукі вельмі вялікая. Дастаткова самай нязначнай змены ў становішчы органаў маўлення, каб гукі аказаліся рознымі па тэмбры, вышыні тону, сіле, працягласці і іншых прыкметах. Мільёны людзей артыкулююць не абсалютна аднолькава, і таму ў маўленні існуе велізарная колькасць гукаў. Але мова не мае ў гэтым патрэбы. У нашай моўнай свядомасці безліч разнастайных гукаў групуецца ў адносна невялікую колькасць. Справа ў тым, што гук мы ўспрымаем не як акустыка-артыкуляцыйную кропку, а як зону, вобласць расейвання падобных гукаў. Напрыклад, гук [p] можа вымаўляцца раскаціста і картава, выразна і прыглушана, – тым не менш ён успрымаецца ўсімі носьбітамі мовы як адна і тая ж адзінка.

Такім чынам, трэба адрозніваць гукі маўлення і гукі мовы. **Гук маўлення** – гэта канкрэтны гук, утвораны канкрэтным чалавекам у канкрэтным выпадку. **Гук мовы** – гэта гукавы тып, эталон гука, які існуе ў свядомасці носьбітаў мовы. Ён аб’ядноўвае ў сабе мноства блізкіх па акустыка-артыкуляцыйных прыметах гукаў маўлення і з’яўляецца навуковай абстракцыяй. Падлічваюцца, класіфікуюцца, транскрыбіруюцца менавіта гукі мовы.

На ўласцівасці гукаў мовы часта ўплывае **пазіцыя** (акружэнне, становішча ў слове). Так, у выніку дзеяння акамадацыі да суседніх мяккіх зычных назіраюцца розныя па вымаўленні ненаціскныя

галосныя гукі ў словаформах *нашу́, насіць, нясу, нясеш* ([a], [aː], [ˈa], [ˈaː]). З прычыны дзеяння акамадацыі да наступных лабіялізаваных галосных адрозніваюцца ў вымаўленні канцавыя зычныя асновы ў парах *вада – ваду, каса – касу* ([д] і агублены [д°], [с] і [с°]). Мы бачым, што гэтыя гукі размеркаваны па розных пазіцыях, **пазіцыйна чаргуюцца** (прыгадаем: **чаргаваннем** называецца замена гукаў у межах адной марфемы). У мове дзейнічае закон: гукі, якія пазіцыйна чаргуюцца, ацэньваюцца ў сістэме мовы як тоеснасць, як адна і тая ж адзінка.

Пазіцыйныя чаргаванні назіраюцца і ў выпадку *вазы – воз – вазіць – возчык – воз жа* (чаргуюцца [з] – [с] – [зʹ] – [ш] – [ж]; [о] – [а]), калі гукі істотна змяняюць сваё “знешняе аблічча”. Паколькі іх розныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі таксама абумоўлены пазіцыяй, то і гэтыя гукі аб’ядноўваюцца ў моўнай сістэме ў адну адзінку, назва якой – фанема. Сфармулюем азначэнне: фанема ёсць моўная адзінка, прадстаўленая радам гукаў, што пазіцыйна чаргуюцца (зразумела, у межах адной марфемы). Фанема аб’ядноўвае ў сабе некалькі гукаў мовы і таму з’яўляецца абстракцыяй другой (вышэйшай) ступені. Вымавіць фанему нельга, яе можна толькі абазначыць, назваць.

Функцыянальнае прызначэнне фанемы ў мове – адрозніваць і атаясамліваць (г. зн. прызнаваць аднолькавымі, тоеснымі) словы і марфемы. Атаясамліваюцца значымыя адзінкі мовы пры дапамозе гукаў, што належаць адной фанеме (як у прыведзеных вышэй прыкладах), адрозніваюцца – пры дапамозе гукаў, што належаць розным фанемам. Паколькі гукі, якія ўзаемна чаргуюцца ў розных пазіцыях, з’яўляюцца прадстаўнікамі адной і той жа фанемы, то для таго каб прызнаць два ці больш гукаў прадстаўнікамі розных фанем, патрэбна, каб яны сустракаліся ў аднолькавых пазіцыях. Для вылучэння фанем падбіраюцца так званыя “мінімальныя пары слоў”, якія адрозніваюцца толькі адным гукам: *сом – сум, том – дом, ток – так, каза – каса, дзень – цень*. Такія супрацьпастаўленні называюцца **фаналагічнымі апазіцыямі**. На падставе ўсіх магчымых фаналагічных апазіцый вызначаецца фанемны састаў пэўнай мовы.

Кожная фанема валодае шэрагам **канстытутыўных** (асноўных, вызначальных) прымет. Сукупнасцю гэтых прымет яна адрозніваецца ад усіх іншых фанем. Так, фанеме <з> у беларускай мове ўласцівы наступныя канстытутыўныя прыметы: звонкасць, пярэднеязычнасць, фрыкатыўнасць, свісцячасць, цвёрдасць.

Існуюць моцныя і слабыя пазіцыі фанем. У **моцнай** пазіцыі фанема рэалізуе ўсе свае канстытутыўныя прыметы, а значыць, адрозніваецца ад усіх іншых фанем. У **слабай** пазіцыі фанема не рэалізуе ўсяго набору канстытутыўных прымет, у выніку чаго

знешне не адрозніваецца ад якой-небудзь іншай фанемы. Гэта з'ява **нейтралізацыі** фанем (параўн. *пісаць*, дзе фанема <с> у моцнай пазіцыі, і *перані[ш]чык*, дзе яна ў слабай пазіцыі і не адрозніваецца ад фанемы <ш>). Кожная канкрэтная фанема ў кожнай канкрэтнай мове мае свае моцныя і слабыя пазіцыі. Некаторыя пазіцыі з'яўляюцца моцнымі або слабымі для цэлых класаў фанем. У беларускай мове, напрыклад, моцнай пазіцыяй для ўсіх галосных фанем з'яўляецца пазіцыя пад націскам, для ўсіх зычных – пера галоснымі непярэдняга рада. Так, у словаформе *гарады* шэсць фанем, з іх першая, трэцяя, пятая і шостая знаходзяцца ў моцнай пазіцыі, другая і чацвёртая – у слабай.

Гукі мовы, у якіх рэалізуецца фанема, называюцца **алафонамі**. Яны строга размеркаваны па пазіцыях і не могуць узаемамяняцца. Вылучаюцца асноўны алафон, варыянты і варыяцыі фанемы. Асноўны алафон выступае ў моцнай пазіцыі, яго гучанне не абумоўлена пазіцыійнымі ўплывамі. Па асноўных алафонах фанемы называюцца, падлічваюцца, класіфікуюцца. **Варыянт** – алафон, які выступае ў слабай пазіцыі і пад яе ўплывам супадае гучаннем з алафонам іншай фанемы (назіраецца нейтралізацыя фанем). Варыяцыя – алафон, гучанне якога абумоўлена пазіцыяй, але не супадае з гучаннем алафона іншай фанемы. Варыяцыі выступаюць у моцнай пазіцыі, дзе канстытутыўныя прыметы фанемы рэалізуюцца і нейтралізацыі не адбываецца. Так, у радзе аднакарэнных слоў *ноша*, *нёс*, *носіць*, *наш* пазіцыйна чаргуюцца гукі [о], [ˈо], [оˈ], [а]. Асноўны алафон тут [о], таму і фанема, якая аб'ядноўвае ўсе чатыры гукі, называецца фанемай <о>. Варыянт гэтай фанемы – алафон <а>, варыяцыі – алафоны [ˈо], [оˈ].

Каб устанавіць фанемны састаў слова, гукі, што знаходзяцца ў слабых пазіцыях, неабходна паставіць у той жа марфеме ў моцную пазіцыю. Напрыклад, у слове *холод* [хóлат] тры першыя гукі знаходзяцца ў моцнай пазіцыі, а значыць, прадстаўляюць фанемы <х>, <о>, <л>. Чацвёрты і пяты гукі знаходзяцца ў слабай пазіцыі, – прывядзём іх да моцнай: *халодны*, *халады*. Як бачна, гук [а] прадстаўляе фанему <о>, а гук [т] – фанему <д>. Фанемны састаў слова ў цэлым – <хóлод>.

Бываюць выпадкі, калі падабраць моцную пазіцыю для гука немагчыма (напрыклад, для першага [а] і [с] у слове *капуста*). Такія гукі з'яўляюцца прадстаўнікамі **гіперфанемы** – моўнай адзінкі, што аб'ядноўвае ў сабе некалькі фанем: <а/о>, <с/з>.

Паняцце фанемы ўпершыню падрабязна распрацавана І.А. Бадуэнам дэ Куртэнэ. Ён лічыцца заснавальнікам тэорыі фанем – **фаналогіі**. Вялікі ўклад у развіццё фаналогіі ўнеслі Л.У. Шчэрба, М.С. Трубяцкой, Р.В. Якабсон. У XX стагоддзі сфарміраваліся

асобныя фаналагічныя школы: Пражская, Маскоўская, Ленінградская. Разуменне сутнасці фанемы ў іх адрозніваецца.

Пытанні і заданні:

1. У чым заключаецца функцыянальны аспект вывучэння гукаў мовы?

2. Як суадносяцца паміж сабой наступныя паняцці: гук маўлення – гук мовы – фанема – гіперфанема?

3. Чаму, на ваш погляд, І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ называў фанемы “рухомымі кампанентамі марфем”?

4. Падбярэце фаналагічныя апазіцыі для гукаў [н] – [н’], [п] – [п’], [з] – [д], [м] – [л’], [к] – [к’], [х] – [х’], [і] – [ы], [о] – [і], [у] – [э]. Які вывад можна зрабіць аб іх фанемнай прыналежнасці? Прывядзіце прыклады фаналагічных апазіцый з замежных моў.

5. Пакажыце на прыкладах, у якіх гук (алафонах) рэалізуюцца наступныя фанемы ў беларускай мове: <о>, <э>, <а>, <б>, <с>, <т>, <р>.

6. Назавіце фанемы беларускай мовы, якія не маюць варыянтаў, а толькі варыяцыі. Ці існуюць фанемы без варыяцый? Аргументуйце адказ.

7. Вызначце фанемны састаў слоў *заныпад, вечар, абедзве, пераезд, мяняць, дзежка, бераг, дождж*.

9 ГРАМАТЫЧНЫЯ ЗНАЧЭННІ, ФОРМЫ І КАТЭГОРЫІ

Гэта асноўныя, фундаментальныя паняцці граматыкі. Іх агульнай адметнай рысай з’яўляецца абстрактнасць.

Граматычным значэннем называецца абагульненае, абстрактнае значэнне, якое ўласціва цэлым класам слоў і мае ў мове рэгулярнае, стандартнае выражэнне. Граматычныя значэнні бываюць **агульныя** (катэгарыяльныя), характэрныя ўсім словам пэўнай часціны мовы (прадметнасці ў назоўнікаў, прыметы ў прыметнікаў, працэсу ў дзеясловаў), і **прыватныя**, характэрныя тым ці іншым групам, разрадам слоў (мужчынскага роду, множнага ліку, закончанага трывання і г. д.).

Граматычнае значэнне існуе ў слове ў непарыўным адзінстве з лексічным значэннем, але прынцыпова адрозніваецца ад яго. Па-першае, калі лексічнае значэнне адлюстроўвае сувязь слова з прадметам аб’ектыўнай рэчаіснасці, то граматычнае значэнне адлюстроўвае сувязі паміж словамі ў мове. Тое, што *медаль, боль* у беларускай мове мужчынскага роду, а ў рускай – жаночага, ніяк не звязана з самімі прадметамі і паняццямі, а паказвае своеасаблівае граматычнае ладу кожнай мовы. Па-другое, для граматычнага значэння характэрна большая ступень абстракцыі. *Стол, дуб, конь,*

кіёск, аўтамабіль – лексічныя значэнні гэтых слоў розныя, а граматычныя значэнні прадметнасці, мужчынскага роду агульныя. Па-трэцяе, граматычныя значэнні адрозніваюцца рэгулярнасцю (стандартнасцю) свайго выражэння. Напрыклад, граматычнае значэнне давальнага склону множнага ліку назоўнікаў у беларускай мове заўсёды выражаецца канчаткам *-ам (-ям)*. Лексічным значэнням такая рэгулярнасць не ўласціва, пра што, у прыватнасці, сведчыць наяўнасць сінонімаў і блізказначных слоў. Носьбіт мовы можа адносна свабодна выбіраць лексічныя значэнні для пабудовы выказвання ў працэсе зносін, – граматычныя ж значэнні яму “навязваюцца”, дыктуюцца моўнай сістэмай. Граматычнае значэнне ***абавязкова павінна быць выражана*** якім небудзь ***рэгулярным*** паказчыкам. Калі гэтага няма, значэнне не з’яўляецца граматычным. Так значэнне пэўнасці / няпэўнасці назоўніка ў беларускай мове часцей за ўсё не выражаецца наогул, а пры патрэбе выражаецца лексічна (параўн. *гэты хлопец, нейкі хлопец, тая кніга, якаясьці кніга*). Граматычным яно не з’яўляецца. У англійскай, нямецкай, французскай мовах значэнне пэўнасці / няпэўнасці выражаецца спецыяльным паказчыкам – артыклем, там яно граматычнае.

Граматычныя значэнні рэалізуюцца ў словаформах і граматычных формах. Словаформа – гэта канкрэтная разнавіднасць кожнага канкрэтнага слова (слова *клас* мае 12 словаформ, прыметнік *драўляны* – 24 словаформы і г. д.). Слова як адзінства ўсіх яго словаформ і ўсіх лексічных значэнняў называецца ***лексмай***. Усе словаформы адной і той жа лексемы раўнапраўныя, але адна з іх, сінтаксічна незалежная, лічыцца пачатковай, зыходнай (яна прадстаўлена ў слоўніках, па ёй лексема называецца). Калі супаставіць рад словаформ: *дома, стала, ліста, шыйтка, алоўка...*, мы ўбачым, што яны маюць нешта агульнае, пабудаваны па адным узору, паводле якога можна ўтварыць шмат іншых словаформ: *чалавека, настаўніка, будынка, трамвая, дэканата* і г. д. Узор, мадэль пабудовы аднатыпных словаформ называецца ***граматычнай формай***. У прыведзеным прыкладзе рэалізаваны наступны ўзор – граматычная форма роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду другога скланення. Як бачна, кожная граматычная форма звычайна выражае некалькі граматычных значэнняў.

Граматычнае значэнне – гэта змест, сэнс, унутраны бок граматычнай формы. Знешнім бокам граматычнай формы з’яўляецца граматычны паказчык, або ***сродак, спосаб выражэння граматычнага значэння***. Да граматычных сродкаў (спосабаў) адносяцца флексіі, суфіксы, прэфіксы, унутраная флексія, рэдуплікацыя, націск, суплетывізм, парадак слоў, службовыя словы, інтанацыя. У залежнасці ад характару граматычнага сродку словаформы

(і граматычныя формы) бываюць *простыя (сінтэтычныя)*, калі граматычны сродак уваходзіць у слова (першыя сем з пералічаных вышэй), і *складаныя (аналітычныя)*, калі граматычны сродак знаходзіцца па-за межамі слова (тры апошнія з названых). Напрыклад, граматычнае значэнне будучага часу дзеясловаў можа выражацца ў беларускай мове сінтэтычнай (*напішу*) і аналітычнай (*буду пісаць*) граматычнай формай.

Прыватныя граматычныя значэнні існуюць у сістэме з іншымі аднароднымі значэннямі, суадносяцца з імі і супрацьпастаўляюцца ім. Граматычнае значэнне першай асобы абавязкова прадугледжвае наяўнасць другой асобы, граматычнае значэнне адзіночнага ліку – наяўнасць множнага ліку і г. д. Такім чынам, прыватныя граматычныя значэнні аб'ядноўваюцца ў своеасаблівыя комплексы, мноствы аднародных значэнняў – *граматычныя катэгорыі*. Граматычныя катэгорыі выступаюць як найбольш агульныя граматычныя значэнні (роду, ліку, склону, трывання, стану, ладу, часу, асобы). Граматычная катэгорыя з'яўляецца абстракцыяй больш высокай ступені і складаецца мінімум з двух граматычных значэнняў.

Рад словаформ, якія выражаюць розныя граматычныя значэнні ў межах адной граматычнай катэгорыі, называецца *парадыгмай*. Так, парадыгма ліку назоўніка дзень складаецца з двух кампанентаў: шэсць склонавых форм адзіночнага ліку супрацьпастаўляюцца шасці склонавым формам множнага ліку. Адпаведна парадыгма склону гэтага назоўніка ўключае шэсць кампанентаў: дзве лікавыя формы кожнага склону супрацьпастаўляюцца пяці формам іншых склонаў.

Граматычныя катэгорыі падзяляюцца на *словазменныя* (рэляцыйныя, уласна граматычныя) і *класіфікацыйныя* (лексіка-граматычныя). Словазменныя аб'ядноўваюць граматычныя значэнні, што праяўляюцца ў межах адной лексемы (катэгорыі ліку і склону назоўнікаў, роду, ліку і склону прыметнікаў, асобы, часу і ладу дзеясловаў). Класіфікацыйныя – аб'ядноўваюць граматычныя значэнні, што праяўляюцца пры супастаўленні розных лексем (катэгорыі роду назоўнікаў, трывання дзеясловаў, параўн. *дзень – ноч, плыць – пераплыць*).

Пытанні і заданні:

1. Пакажыце на прыкладах сувязь лексічнага і граматычнага значэнняў у слове.
2. Ці з'яўляюцца ў беларускай мове граматычнымі значэнні адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці, канкрэтнасці / абстрактнасці?
3. Паспрабуйце падлічыць, колькі словаформ мае дзеяслоў *вучыцца*.
4. Параўнайце састаў граматычных катэгорый у беларускай і вядомых вам замежных мовах. Ці аднолькавая іх будова?

УЗОРЫ ТЭСТАВЫХ ЗАДАНИЯЎ

Заўвага. Ва ўсіх тэставых заданнях па ўводзінах у мовазнаўства патрабуецца выбраць з пяці варыянтаў адказаў толькі адзін правільны.

1 Агульнае мовазнаўства вывучае:
адметнасці канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі
індаеўрапейскія мовы
асаблівасці і заканамернасці, уласцівыя ўсім мовам свету
мову ў пэўны перыяд яе існавання
выкарыстанне моўнай тэорыі на практыцы

2 Прыватнае мовазнаўства вывучае:
канкрэтную мову ці групу моў
моўныя ўніверсаліі
функцыі мовы
суадносіны мовы і мыслення
выкарыстанне моўнай тэорыі на практыцы

3 Дыяхронная лінгвістыка вывучае:
мову ў пэўны момант яе існавання
мову ў працэсе яе гістарычнага развіцця
адметнасці канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі
сувязь мовы і маўлення
класіфікацыю моў свету

4 Прыкладнае мовазнаўства вывучае:
прыроду і сутнасць чалавечай мовы
мову ў працэсе яе гістарычнага развіцця
класіфікацыю моў свету
пытанні выкарыстання мовазнаўчай тэорыі на практыцы
адметнасці канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі

5 Камунікатыўная функцыя мовы заключаецца ў тым, што мова з'яўляецца сродкам:

фарміравання думкі
чалавечых зносін
захавання інфармацыі
перадачы інфармацыі
усталявання кантакту

6 Па сваёй сутнасці мова выступае з'явай:
прыроднай

біялагічнай
індывідуальна-псіхічнай
сацыяльнай (грамадскай)
класавай

7 Кінетычным сродкам зносін з'яўляюцца:
дарожныя знакі
жэсты
мова свісту
пісьмо Брайля
азбука Морзэ

8 Мова міждзяржаўных зносін, якая мае афіцыйны статус
рабочай мовы ААН, называецца:

сусветнай
літаратурнай
нацыянальнай
рэгіянальнай
мясцовай

9 Да сусветных моў адносіцца:

санскрыт
хіндзі
руская
італьянская
украінская

10 Фанема адрозніваецца ад гука мовы тым, што яна з'яўляецца:

канкрэтнай адзінкай
індывідуальнай з'явай
маўленчай адзінкай
залежнай ад пазіцыі і акружэння ў слове
незалежнай ад пазіцыі і акружэння ў слове

11 Якая з прымет з'яўляецца для фанем <б> – <т>
дыферэнцыйнай:

кансанантнасць
шумнасць
змычнасць
цвёрдасць
звонкасць

12 Якая з прымет з'яўляецца для фанем <м> – <х> інтэгральнай:
санорнасць

білабіяльнасць
змычна-праходнасць
цвёрдасць
вакалічнасць

13 Прыметай літаратурнай мовы з'яўляецца:
тэрытарыяльная абмежаванасць
непаўната грамадскіх функцый
унармаванасць
сацыяльная абмежаванасць
замацаванасць за побытавай сферай зносін

14 Разнавіднасцю сацыяльнага дыялекту з'яўляецца:
групавы жаргон
тэрытарыяльны дыялект
ідыялект
гутарковая мова
літаратурная мова

15 Пісьмо, якое перадае паняцці, – гэта:
прадметнае
піктаграфічнае
ідэаграфічнае
складовае
літарна-гукавое

16 Паводле якога прынцыпу арфаграфіі літары пішуцца ў адпаведнасці з вымаўленнем:

фанетычнага
марфалагічнага
гістарычнага
дыферэнцыйнага
сімвалічнага

17 Фанетычная транскрыпцыя – гэта:
від пісьма, які дакладна перадае гукі той або іншай мовы ці дыялекту

від пісьма, які перадае фанемны склад слова
перадача тэксту, напісанага адным алфавітам, літарамі іншага алфавіта

спецыяльная сістэма пісьма для хуткага запісу жывога маўлення
перадача сродкамі нацыянальнага алфавіта іншамоўных слоў

18 Марфема – гэта:
мінімальная сэнсавая частка слова
найменшая адзінка мовы, якая служыць для ўтварэння і
адрознення слоў
лексіка-граматычнае адзінства двух самастойных слоў
асноўная адзінка мовы, якая выконвае намінацыйную функцыю
камунікатыўная адзінка, якая складаецца са слоў ці асобнага
слова

19 Сказ – гэта:
мінімальная сэнсавая частка слова
найменшая адзінка мовы, якая служыць для ўтварэння і
адрознення слоў
лексіка-граматычнае адзінства двух самастойных слоў
асноўная адзінка мовы, якая выконвае намінацыйную функцыю
камунікатыўная адзінка, якая складаецца са слоў ці асобнага
слова

20 Словазлучэнне – гэта:
мінімальная сэнсавая частка слова
найменшая адзінка мовы, якая служыць для ўтварэння і
адрознення слоў
лексіка-граматычнае адзінства двух самастойных слоў
асноўная адзінка мовы, якая выконвае намінацыйную функцыю
камунікатыўная адзінка, якая складаецца са слоў ці асобнага
слова

21 Двухбаковасць моўнага знака заключаецца ў тым, што ён...
можа існаваць толькі як элемент знакавай сістэмы
узнаўляльны
можа замяшчаць цэлы клас аднастайных аб'ектаў
мае форму і змест
здольны камбінавацца з іншымі знакамі

22 Асноўны моўны знак – гэта:
гук
склад
слова
словазлучэнне
сказ

23 Сінтагматычныя адносіны назіраюцца паміж...
кампанентамі сінанімічнага рада

склонавымі формамі назоўнікаў
гукамі ў слове
аднакарэннымі словамі
асабовымі формамі дзеясловаў

24 Парадыгматычныя адносіны паміж моўнымі адзінкамі – гэта:
адносіны на аснове падабенства, выбару, супрацьпастаўлення
адносіны паміж паслядоўна размешчанымі адзінкамі аднаго
моўнага ўзроўню

адносіны падпарадкавання паміж адзінкамі розных моўных
узроўняў

адносіны паміж словамі ў словазлучэнні
адносіны паміж марфемамі ў слове

25 Пасіўны орган маўленчага апарату:

язык
губы
зубы
язычок
галасавыя звязкі

26 Галасавыя звязкі раслаблены пры вымаўленні...

галосных пярэдняга рада
галосных сярэдняга рада
галосных задняга рада
глухіх зычных
звонкіх зычных

27 З работай якога органа звязаны падзел галосных паводле рада
і пад'ёму:

галасавых звязак
языка
губ
язычка
мяккага паднябення

28 Паводле месца ўтварэння зычных бываюць...

выбухныя
фрыкатыўныя
афрыкаты
дрыжачыя
язычныя

29 Паводле спосабу ўтварэння зычныхыя бываюць...

губныя

пярэднеязычныя

змычна-шчылінныя

заднепаднябенныя

увулярныя

30 Галоснаму [а] адпавядаюць наступныя характарыстыкі:

пярэдняга рада, верхняга пад'ёму, нелабіялізаваны

задняга рада, верхняга пад'ёму, лабіялізаваны

задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны

пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны

сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны

31 Агульная прымета для галосных [о] і [у]:

верхні пад'ём

сярэдні пад'ём

ніжні пад'ём

лабіялізаваныя

нелабіялізаваныя

32 Зычныя [ч], [ц] паводле спосабу ўтварэння з'яўляюцца:

выбухнымі

шчыліннымі

афрыкатамі

змычна-праходнымі

дрыжачымі

33 Агульная прымета для зычных [п], [б] і [м]:

шчылінныя

звонкія

глухія

губна-губныя

зубныя

34 Агульная прымета для зычных [м], [н], [л] і [р]:

губна-губныя

губна-зубныя

пярэднепаднябенныя

шумныя

санорныя

35 Якім фанетычным працэсам абумоўлена дыялектнае
вымаўленне *дохтар*:

акамадацыяй
асіміляцыяй
дысіміляцыяй
рэдукцыяй
гаплалогіяй

36 У слове *лічба* назіраецца фанетычны працэс асіміляцыі...

па цвёрдасці
па мяккасці
поўнай
па глухасці
па звонкасці

37 Які фанетычны працэс адбыўся ў словах *вольха, імгла, гэты*:

пратэза
дыярэза
эпентэза
метатэза
гаплалогія

38 Якім фанетычным працэсам абумоўлена дыялектнае
вымаўленне *халонна*:

прагрэсіўнай кантактнай поўнай асіміляцыяй
рэгрэсіўнай кантактнай поўнай асіміляцыяй
прагрэсіўнай асіміляцыяй па звонкасці
рэгрэсіўнай асіміляцыяй па звонкасці
рэгрэсіўнай асіміляцыяй па шыпячасці

39 У выніку якога фанетычнага працэсу вымаўляецца гук [ш] у
слове *рэзчык*:

асіміляцыі па глухасці
асіміляцыі па глухасці і свісцячасці
асіміляцыі па глухасці і шыпячасці
дысіміляцыі
сцяжэння

40 На якім прыцыпе арфаграфіі заснавана напісанне літар *и і ь*
пасля *ж, ш* у рускай мове:

фанетычным
марфалагічным
гістарычным

сімвалічным
дыферэнцыйным

41 У беларускай арфаграфіі пашыраны два асноўныя прынцыпы:

фанетычны і марфалагічны
марфалагічны і дыферэнцыйны
гістарычны і марфалагічны
сімвалічны і фанетычны
дыферэнцыйны і марфалагічны

42 На якім прынцыпе арфаграфіі пераважна заснаваны правапіс галосных у беларускай мове:

марфалагічным
гістарычным
фанетычным
прынцыпе напісання іншамоўных слоў
дыферэнцыйным

43 Адно з адрозненняў слова ад паняцця заключаецца ў тым, што слова:

уключае толькі істотныя сэнсавыя прыметы
можа выражацца спалучэннем слоў
мае нацыянальныя моўныя асаблівасці
уяўляе сабой адзінку мыслення
з'яўляецца катэгорыяй логікі

44 Сінекдаха – гэта спосаб утварэння пераноснага значэння:
на аснове падабенства
па падабенстве функцый
шляхам ужывання назвы часткі прадмета замест цэлага і
наадварот
на аснове проціпастаўлення
на аснове адрознення

45 Лексічныя амонімы – гэта словы, якія супадаюць:

гучаннем
гучаннем, напісаннем і прыналежнасцю да адной часціны мовы
напісаннем
толькі ў асобных граматычных формах
паводле прыналежнасці да адной часціны мовы

46 Амографы – гэта словы, якія супадаюць:

гучаннем

гучаннем, напісаннем і прыналежнасцю да адной часціны мовы напісаннем
толькі ў асобных граматычных формах
паводле прыналежнасці да адной часціны мовы

47 Сінонімы – гэта:

словы адной часціны мовы, якія маюць супрацьлеглае значэнне
словы, якія маюць тоеснае або блізкае значэнне
словы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем
словы, якія праніклі ў мову з іншых моў
сутучныя аднакаранёвыя словы

48 Спрадвечная лексіка – гэта:

словы, якія праніклі ў мову ў розныя часы з іншых моў
словы, якія перайшлі ў спадчыну з мовы продкаў
словы, якія выкарыстоўваюцца ўсімі носьбітамі мовы
словы, якія выкарыстоўваюцца толькі ў асобных дыялектах
словы, якія ўжываюцца толькі ў жаргонах

49 Слова, якое не выражае паняцця:

світанак
смяяцца
дождж
гарлахвацкі
ён

50 У якім словазлучэнні слова *лёгка* ўжыта ў пераносным значэнні:

лёгкая ноша
лёгкая коўдра
лёгкая сукенка
лёгкі характар
лёгкі чамадан

51 Значэнне выдзеленага слова ўтворана на аснове метафарычнага пераносу:

ілюстраванае *выданне*
гэты палітык – хітрыя *ліса*
прыгожая *чаканка*
падземны *пераход*
роспіс на сценах

52 Значэнне выдзеленага слова ўтворана на аснове метанімічнага пераносу:

аўдыторыя прыціхла
кальцо дыму
залатое сэрца
хвост каметы
чорныя думкі

53 Значэнне выдзеленага слова ўтворана на аснове сінекдахі:

поўныя кішэні *медзі*
кароўнік на сто *галоў*
успаміны пра *Барадзіно*
зялёная моладзь
партызанскі *кацёл*

54 Амаформамі з'яўляюцца:

везці – *весці*
газ (тканіна) – *газ* (рэчыва)
за тым – *затым*
забег (дзеяслоў) – *забег* (назоўнік)
гасцінец (падарунак) – *гасцінец* (шлях)

55 Амографамі з'яўляюцца:

тры (дзеяслоў) – *тры* (лічэбнік)
паліць (святло) – *паліць* (грады)
(марскія) *коцікі* – *коцікі* (на вербах)
(завязаў) *ту́га* – *туга́* (па Радзіме)
малоць (жыта) – *малоць* (лухту)

56 Дамінантай сінанімічнага рада з'яўляецца:

улізнуць
шмыгануць
даць ходу
уцячы
змыцца

57 Не з'яўляюцца антонімамі:

апоўначы – апоўдні
лёгка – цяжка
змарыцца – адпачыць
просты – складаны
жанчына – мужчына

58 Няправільна падабраны беларускі адпаведнік да запазычанага слова:

арфаграфія – правапіс
асіміляцыя – прыпадабненне
карэкцыя – выпраўленне
рэвізія – параўнанне
шарм – прывабнасць

59 Слова *лятун* ‘лётчык’ з’яўляецца:

уласна лексічным архаізмам
лексічна-словаўтваральным архаізмам
лексічна-фанетычным архаізмам
семантычным архаізмам
гістарызмам

60 Прыметнік *працаздольны* ўзнік у беларускай мове шляхам:

пераасэнсавання
афіксальнага словаўтварэння
запазычвання
канверсіі
калькавання з рускай мовы

61 У якім радзе першае слова запазычанае, а другое – спрадвечна беларускае:

аварыя, аркестр
акіян, азярцо
адгаворка, алмаз
абібок, апарат
абавязак, абаранак

62 Інтэрфікс – гэта:

афікс, які размяшчаецца пасля караня слова або пасля іншага суфікса

афікс, які знаходзіцца перад каранем

прэфікс і суфікс, што адначасова ўжываюцца пры ўтварэнні слоў або іх форм

афікс, які выкарыстоўваецца для сувязі слоў у сказе

афікс, які служыць для сувязі асноў у складаным слове

63 Флексія – гэта:

афікс, які размяшчаецца пасля караня слова або пасля іншага суфікса

афікс, які знаходзіцца перад каранем

прэфікс і суфікс, што адначасова ўжываюцца пры ўтварэнні слоў або іх форм

афікс, які выкарыстоўваецца для сувязі слоў у сказе

афікс, які служыць для сувязі асноў у складаным слове

64 Да аналітычных спосабаў выражэння граматычных значэнняў адносіцца:

афіксацыя

унутраная флексія

суплетывізм

выкарыстанне службовых і дапаможных слоў

рэдуплікацыя

65 Рэдуплікацыя – гэта:

поўнае або частковае паўтарэнне караня, асновы ці цэлага слова чаргаванне гукаў унутры караня

прымацаванне да караня службовых марфем

акустычнае вылучэнне вызначаных складоў

утварэнне граматычных форм слова ад розных каранёў

66 Прэдыкатыўнасць – гэта:

катэгорыя, якая перадае стаўленне моўніка да зместу выказвання

катэгорыя, якая выражае адносіны выказвання да моманту гутаркі

катэгорыя, якая перадае агульныя адносіны зместу сказа да рэчаіснасці

адносіны моўніка да пазамоўнай рэчаіснасці

пабудова сказа паводле пэўнага ўзору

67 У якім радку словы не з'яўляюцца аднакаранёвымі:

рука, ручка, наручны

нага, ножка, падножны

роўны, узровень, раўнадушны

горны, гарэць, загар

муха, мушка, мухалоўка

68 Слова са звязаным каранем:

лясны

мірыцца

зашкліць

адмыкаць

снежны

69 -о з'яўляецца канчаткам у слове:

кіно
вадро
табло
метро
паліто

70 Нулявы суфікс ёсць у слове:

добры
нёс
хата
прыгожы
сад

71 Граматычнымі формамі аднаго і таго слова з'яўляюцца:

кніга, кніжны, кнігамі
кніжнік, кнігарня, кніжачка
пісаць, пісьмо, падпісаць
напісаць, напісала, напісаны
вялікі, веліч, вялікага

72 Граматычнымі формамі аднаго і таго слова не з'яўляюцца:

вялікі, самы вялікі, большы
радаваць, радавацца, радасны
позна, пазней, больш позна
сёмы, сёмая, сёмае
упрыгожанне, упрыгожаньняў, упрыгожаньнямі

73 Якая з форм слоў з'яўляецца аналітычнай:

найвышэйшы
працуй
няхай живе
зорка
прачытаю

74 Якая з форм слоў з'яўляецца сінтэтычнай:

самая крайняя
наймацнейшы
прышоў бы
больш рашуча
будзем спяваць

75 Значэнне інтэнсіўнасці дзеяння перадаецца з дапамогай рэдуплікацыі:

самы вясёлы
гаворыш-гаворыш
хутчэй за ўсіх
найцікавейшы
прышоў бы

76 Аглютынацыйны афікс выражае значэнне ліку ў словаформе:

намалойце
намаляваць
намалюеш
намаляваў
намалюем

77 Флексія выражае значэнне асобы і ліку ў словаформе:

рыхтаваць
рыхтаваў
рыхтавалі
рыхтуеш
рыхтавала

78 Адвербіялізацыя – гэта:

пераход слоў іншых часцін мовы ў займеннікі
пераход слоў іншых часцін мовы ў прыслоўі
пераход слоў іншых часцін мовы ў прыметнікі
пераход слоў іншых часцін мовы ў назоўнікі
пераход слоў іншых часцін мовы ў выклічнікі

79 Субстантывацыя – гэта:

пераход слоў іншых часцін мовы ў займеннікі
пераход слоў іншых часцін мовы ў прыслоўі
пераход слоў іншых часцін мовы ў прыметнікі
пераход слоў іншых часцін мовы ў назоўнікі
пераход слоў іншых часцін мовы ў выклічнікі

80 У сказе “Ціха, дзеці! Пачаўся ўрок” выдзеленае слова з’яўляецца:

назоўнікам
прыметнікам
выклічнікам
часціцай
прыслоўем

81 У сказе “Малады атрымаў на вяселлі добры падарунак”
выдзеленае слова з’яўляецца:

назоўнікам
прыметнікам
дзеепрыметнікам
займеннікам
прыслоўем

82 Сувязь паміж словамі злучальная:

зрабіць вывад
ішоў і спяваў
маладзіца ў белым
імкнуцца ўдалячынь
экзатычная расліна

83 Сувязь паміж часткамі складанага сказа падпарадкавальная:

На дне возера ляжала спаракнелае лісце, і ў вадзе плавалі карчы.
Трошкі кружылася галава, салодка і прыемна замірала сэрца.
Стары падняў вёслы – і лагодная рака панесла нас.
Дождж перастаў, але над Дзвіной яшчэ імжыла.
Якое карэнне – такое насенне.

84 Від сувязі ў словазлучэнні – дапасаванне:

сціснуць пальцы
малюю карціну
нечакана вярнуцца
свежы пах
чытаць лежачы

85 Від сувязі ў словазлучэнні – прымыканне:

біцца аб бераг
ляцець насустрач
працаваць у школе
дзіўная аповесць
пяць хвілін

86 Аднасастаўным сказам з’яўляецца:

Мала хто з іх адарваўся ад спраў.
Ён гаварыў няспынна, ціха і роўна.
На душы стала спакойна і лёгка.
Усё здрыганулася, ажыло і засмяялася.
Чуўся стук колаў.

87 Складаным сказам з'яўляецца:

Чытаць гэты твор – асалода і праца.

У паветры парыла, і дзень абяцаў быць нясцерпна гарачым.

Ганна захінула кажухок і, не аглядаючыся, пайшла да дзвярэй.

У хаце прыемна пахла цёплым хлебам і напаленай печкай.

Як вядома, калісьці тут стаяла татарская вёска.

88 Да заходнеславянскіх моў адносіцца:

руская

украінская

беларуская

польская

балгарская

89 Да германскіх моў адносіцца:

французская

англійская

іспанская

італьянская

румынская

90 Да індаеўрапейскіх моў адносіцца:

грузінская

эстонская

турэцкая

фінская

літоўская

91 Да балтыйскіх моў адносіцца:

эстонская

палабская

латышская

урду

шатландская

92 Да мёртвых моў адносіцца:

ірландская

тыбецкая

інданезійская

цыганская

санскрыт

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Мовазнаўства як навука пра мову. Тэарэтычнае, практычнае і прыкладное мовазнаўства. Сінхронная і дыяхронная, “унутраная” і “знешняя” лінгвістыка.

2. Месца мовазнаўства ў сістэме навук. Сувязі лінгвістыкі з гуманітарнымі, прыродазнаўчымі і дакладнымі навукамі.

3. Мова і маўленне, іх сувязь і ўзаемаадносіны. Асноўныя адрознівальныя прыкметы мовы і маўлення.

4. Разнастайнасць моў свету. Моўная спецыфіка і моўныя ўніверсаліі. Лінгвістычныя аспекты перакладу. Агульнае і прыватнае мовазнаўства.

5. Грамадская сутнасць мовы. Функцыі мовы ў чалавечым грамадстве.

6. Мова і народ. Роля мовы ў развіцці нацыянальнай культуры.

7. Мова і мысленне. Роля мовы ў фарміраванні думкі. Суадносіны вербальнага мыслення з вобразным і прадметным мысленнем.

8. Знакавая прырода мовы. Сутнасць знака, яго асноўныя ўласцівасці. Спецыфіка моўных знакаў.

9. Сістэма і структура мовы. Узроўні (ярусы) моўнай сістэмы. Парадыгматычныя, сінтагматычныя і іерархічныя адносіны паміж моўнымі адзінкамі.

10. Асноўныя раздзелы мовазнаўства і іх змест.

11. Натуралістычныя і сацыяльныя тэорыі паходжання мовы. Сучасная навука пра паходжанне чалавека, мовы і мыслення.

12. Заканамернасці гістарычнага развіцця моў. Прычыны моўных змен. Паняцце літаратурнай мовы. Міжнародныя мовы ў сучасным свеце.

13. Параўнальна-гістарычны метады ў мовазнаўстве. Рэканструкцыя моў. Прамова і архетып. Паняцце рэгулярных гукавых адпаведнасцей.

14. Генеалагічная класіфікацыя моў. Асноўныя моўныя сем’і на карце свету.

15. Мовы індаеўрапейскай сям’і, іх класіфікацыя і геаграфічнае распаўсюджанне. Славянская група моў.

16. Фанетыка як раздзел мовазнаўства. Прадмет, задачы, значэнне фанетыкі. Асноўныя аспекты вывучэння гукавога ладу мовы.

17. Акустычная прырода гукаў мовы. Вышыня, сіла, працягласць гукаў. Тоны і шумы. Рэзананс, рэзанатар, тэмбр.

18. Маўленчы апарат, яго будова і функцыі асобных частак. Актыўныя і пасіўныя органы маўленчага апарату. Паняцце артыкуляцыі і артыкуляцыйнай базы.

19. Класіфікацыя галосных гукаў. Паняцце пра дыфтонгі.
20. Класіфікацыя зычных гукаў паводле ўдзелу голасу і шуму, спосабу ўтварэння, месца ўтварэння, наяўнасці / адсутнасці палаталізацыі.
21. Фанетычны падзел вуснага маўлення. Праклітыкі і энклітыкі. Паняцце пра склад. Тыпы складоў. Прынцыпы складалападзелу.
22. Націск як фанетычная з’ява. Тыпы націску ў мовах свету. Інтанацыя і яе кампаненты.
23. Пазіцыйныя змены гукаў у маўленчай плыні.
24. Камбінаторныя гукавыя змены. Разнавіднасці акамадацыі і асіміляцыі.
25. Функцыянальная характарыстыка гукаў мовы. Фанема, яе варыянты і варыяцыі. Фаналагічная сістэма.
26. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства, яе прадмет, задачы. Асноўныя падраздзелы лексікалогіі.
27. Слова як асноўная адзінка мовы. Намінатыўная функцыя і абагульняльны характар слова. Слова і паняцце. Знамянальныя і службовыя словы.
28. Лексічнае значэнне слова. Полісемія як моўная з’ява. Віды пераносу значэнняў: метафара, метанімія, сінекдаха.
29. Прырода назвы. Унутраная форма (матывіроўка) слова. Этымалогія, яе прадмет, задачы і прынцыпы. З’явы “народнай этымалогіі”.
30. Сістэмны характар лексікі. Лексіка-семантычныя групы слоў. Сінонімы і іх віды. Сінанімічны рад і дамінанта. Антанімія, разнавіднасці антонімаў.
31. Аманімія як моўная з’ява, адрозненне аманіміі і полісеміі. Лексічныя амонімы, амаформы, амафоны, амографы.
32. Слоўнікавы склад мовы і яго дыферэнцыяцыя паводле паходжання, частаты ўжывання, сферы ўжывання, стылістычнай афарбоўкі слоў.
33. Спрадвечная і запазычаная лексіка. Словы-інтэрнацыяналізмы і калькі. Паняцце моўнага пурызму.
34. Неалагізмы і ўстарэлыя словы, іх разнавіднасці. Шляхі папаўнення лексікі новымі словамі.
35. Сферы ўжывання лексікі. Паняцце дыялектызмаў, тэрмінаў і прафесіяналізмаў. Стылістычныя разрады лексікі.
36. Лексікаграфія і яе задачы. Тыпы слоўнікаў. Будова слоўнікавага артыкула ў тлумачальным слоўніку.
37. Фразеалагізмы, іх характэрныя рысы і класіфікацыя. Нацыянальная спецыфіка фразеалогіі.

38. Структура слова. Паняцце марфемы. Адрозненне каранёвых і афіксальных марфем. Корань і аснова слова.

39. Класіфікацыя афіксаў па размяшчэнні ў слове, па функцыях і па ўжывальнасці.

40. Паняцце пра словаўтварэнне. Асноўныя спосабы ўтварэння слоў. Словаўтваральны тып.

41. Граматыка як раздзел мовазнаўства, яе будова, прадмет і задачы. Спецыфічныя асаблівасці граматычнага ладу мовы.

42. Граматычнае значэнне ў яго адносінах да значэння лексічнага. Сістэмны характар граматычных значэнняў. Граматычная катэгорыя.

43. Спосабы выражэння граматычных значэнняў у мовах свету.

44. Словаформа і граматычная форма. Простыя і складаныя граматычныя формы.

45. Мовы аналітычнага і сінтэтычнага ладу.

46. Тыпалагічная класіфікацыя моў і яе значэнне. Асноўныя тыпы моў: флексійныя, аглютынацыйныя, каранёвыя, полісінтэтычныя.

47. Часціны мовы як найбольш агульныя граматычныя класы слоў. Прынцыпы выдзялення і размежавання часцін мовы. Пераходныя з'явы ў сістэме часцін мовы.

48. Сінтаксіс, яго прадмет і задачы. Віды сінтаксічнай сувязі.

49. Сказ як адзінка мовы, яго асноўныя ўласцівасці. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа.

50. Мова і пісьмо. Этапы развіцця пісьма. Значэнне пісьма ў гісторыі грамадства.

51. Паняцце алфавіта і графікі. Суадносіны гукаў і літар. Развіццё асноўных алфавітаў. Славянскія азбукі.

52. Арфаграфія і яе прынцыпы. Фанетычная транскрыпцыя як спецыяльны від пісьма.

УЗОРЫ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАДАННЯЎ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. *Размяркуйце ўказаныя індаеўрапейскія мовы па наступных групах (састаўце табліцу): а) індыйскія, б) раманскія, в) кельцкія, г) іранскія, д) астатнія.*

Правансальская, ідыш, фарэрская, славенская, бенгальская, уэльская, румынская, персідская, цыганская, шатландская, нарвежская, каталанская, санскрыт, белуджская, латышская, балгарская, гуджараці, партугальская, нямецкая, сербская.

2. *Размяркуйце прыведзеныя мовы паводле іх прыналежнасці да моўных сем'яў (састаўце табліцу): а) цюркскія, б) фіна-ўгорскія, в) індзейскія, г) індаеўрапейскія, д) астатнія.*

Мангольская, хакаская, інданезійская, армянская, аварская, ацтэкская, тувінская, чэшская, венгерская, башкірская, карэльская, французская, яванская, італьянская, пушту, іўрыт, македонская, хецкая, азербайджанская, японская.

3. *Вызначце словы па артыкуляцыйных прыметах гукаў:*

а) зычны, шумны, глухі, выбухны, губна-губны, цвёрды; галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны; зычны, санорны, дрыжачы, пярэднеязычны, альвеаларны (пярэднепаднябенны), цвёрды; галосны, задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны; зычны, шумны, глухі, шчылінны, заднеязычны, цвёрды;

б) зычны, шумны, глухі, шчылінны, губна-зубны, цвёрды; галосны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны; зычны, шумны, глухі, выбухны, заднеязычны, мяккі; галосны, пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны; зычны, санорны, змычнапраходны, бакавы, пярэднеязычны, зубны, цвёрды;

в) зычны, шумны, глухі, змычна-шчылінны, пярэднеязычны, зубны, мяккі; галосны, пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны; зычны, шумны, глухі, шчылінны, пярэднеязычны, зубны, цвёрды; зычны, санорны, змычна-праходны, насавы, пярэднеязычны, зубны, цвёрды; галосны, сярэдняга рада, верхняга пад'ёму, нелабіялізаваны;

г) зычны, санорны, змычна-праходны, бакавы, пярэднеязычны, зубны, мяккі; галосны, задняга рада, верхняга пад'ёму, лабіялізаваны; зычны, шумны, звонкі, выбухны, губна-губны, цвёрды; галосны, задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны; зычны, санорны, шчылінны, губна-губны, цвёрды.

4. *Падзяліце словы па склады, абазначыўшы ступень гучнасці гукаў лічбамі:*

Раз'езд, світанне, пацвярджаць, заказчык, партрэт, паспешны, паўтарэнне, помніць.

5. *Знайдзіце і ахарактарызуйце асіміляцыю зычных у наступных словах:*

Адрэзкі, сніць, стараешся, пасля, надтачыць, дапамагчы, расчапіць, водпуск.

6. *Якія фанетычныя змены назіраюцца ў прыведзеных словах?*

Расказчык; азёры – возера; шашнаццаць (з дзіцячай мовы); адзвінець; водаправодчык; дырэхтар (дыялектнае); кантраст – кантрасны; лабалаторыя (прастамоўнае).

СПІС РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Асноўная літаратура

Введение в языкознание: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / сост.: А.В. Блинов [и др.]. – М.: Академический Проект, 2005. – 554 с.

Введение в языкознание: хрестоматия / сост. Б.Ю. Норман, Н.А. Павленко; под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 365 с.

Гируцкий А.А. Введение в языкознание: пособие для студентов вузов. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 288 с.

Кодухов В.И. Введение в языкознание: учебник. – М.: Альянс, 2016. – 288 с.

Маслов Ю.С. Введение в языкознание: учебник для студ. высш. учеб. заведений. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2007. – 304 с.

Норман Б.Ю. Лингвистические задачи: учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2008. – 272 с.

Норман Б.Ю. Теория языка. Вводный курс: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Флинта, Наука, 2008. – 296 с.

Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2004. – 400 с.

Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства: Практыкум: Вучэб. дапам. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. – 130 с.

Реформатский А.А. Введение в языковедение: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 536 с.

Рогалев А.Ф. Введение в языкознание: Курс лекций для студ. филол. спец. высш. учеб. заведений. – Гомель: ГГУ, 2003. – 269 с.

Сцяцко П.У. Уводзіны ў мовазнаўства: Дапаможнік. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 229 с.

Дадатковая літаратура

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966 [и послед. изд.]. – 608 с.

Баранникова Л.И. Введение в языкознание: учеб. пособие. – М.: ЛИБРОКОМ, 2010. – 384 с.

Бурлак С.А. Происхождение языка: Факты, исследования, гипотезы. – М.: Астрель: CORPUS, 2011. – 464 с.

Варпахович Л.В. Лингвистика в таблицах и схемах: Пособие для студ. филол. спец. высш. учеб. заведений. – Минск: Новое знание, 2003. – 128 с.

Введение в языкознание: методические рекомендации / авт.-сост. В.А. Маслова. – Витебск: ВГУ им П.М. Машерова, 2011. – 48 с.

Введение в языкознание: учебно-методическое пособие / авт.-сост. А.Н. Деревяго. – Витебск: ВГУ им П.М. Машерова, 2008. – 73 с.

Вендина Т.И. Введение в языкознание: учеб. пособие для студ. пед. вузов. – М.: Высшая школа, 2002. – 288 с.

Гируцкий А.А., Камлевич Г.А. Введение в языкознание: практикум. – Минск: Асар, 2008. – 288 с.

Даниленко В.П. Введение в языкознание: курс лекций: учеб. пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010. – 288 с.

Зиндер Л.Р. Введение в языкознание: сб. задач: учеб. пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1987. – 176 с.

Калабина С.И. Практикум по курсу «Введение в языкознание»: учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1985. – 112 с.

Камчатнов А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание: учебное пособие. – М.: Наука, Флинта, 2011. – 232 с.

Кантрольняы заданні па курсе “Уводзіны ў мовазнаўства” / аўт.-склад.: С.У. Шакура, А.К. Сычова. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – 42 с.

Кочергина В.А. Введение в языкознание: учеб. пособие для студ. вузов. – М.: Академический Проект, Гаудеамус, 2004. – 272 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – 685 с.; 2-е изд., дополн. – М., 2002. – 709 с.

Рождественский Ю.В. Введение в языкознание: учеб. пособие для студ. вузов / под ред. А.А. Волкова. – М.: Академия, 2005. – 336 с.

Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. – Минск: Вышэйшая школа, 1990. – 222 с.

Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2005. – 394 с.

Широков О.С. Языковедение. Введение в науку о языках. – М.: Добросвет, 2003. – 736 с.

Энциклопедический словарь юного лингвиста / Составитель М.В. Панов. – М.: Флинта, Наука, 2006. – 544 с.